

KATARZYNA HODOR*

CONTEMPORARY THREATS TO HISTORIC GARDENS IN POLAND

WSPÓŁCZESNE ZAGROŻENIA W OGRODACH ZABYTKOWYCH W POLSCE

Abstract

Modern threats to monumental gardens are an important subject, connected with issues of value and protection of cultural and natural heritage. There are noticeable processes of negative transformations or irreversible loss of numerous green areas of historical character. It is visible in statistics regarding the decreasing resource of valuable greenery complexes. The legal regulations for protection of this particular heritage in Polish reality do not bring expected results.

Keywords: historic gardens, threats, evaluation, tradition of the place

Streszczenie

Współczesne zagrożenia ogrodów zabytkowych stanowią ważną tematykę związaną z zagadnieniami wartości oraz ochrony dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego. Zauważalne są postępujące procesy negatywnych przekształceń lub bezpowrotnej utraty licznych obszarów zielonych o charakterze historycznym. Widoczne jest to w statystykach dotyczących malejącego zasobu wartościowych zespołów zieleni. Uwarunkowania prawne, mające na celu ochronę tego specyficznego dziedzictwa, w polskich realiach nie przynoszą oczekiwanych efektów.

Słowa kluczowe: ogrody historyczne, zagrożenia, wartościowanie, tradycja miejsca

* Ph.D. Eng. Arch. Katarzyna Hodor, Institute of Landscape Architecture, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology.

1. Monumental garden

This article is aimed at presenting the dynamics of transformations, various threats and causes of damage in Poland regarding historic gardens. Special attention should be paid to the results of changes of the political systems taking place since 1989 and current cooperation with Heritage Conservation Offices.

Beginning the considerations regarding threats affecting historic gardens in Poland it is worth analysing the definition of monumental garden. In the literature on the subject there are many attempts to describe this type of valuable greenery.

The basic record specifying what a monumental garden is, is the information included in the Florence Charter. It is described as an architectural and floral composition of a general social value. Acknowledging this type of garden as a monument determines its legal status. It should consist of live material, it includes spatial planning, structure, plants, various construction elements as well as decorative ones together with introduced or existing water. This broad definition regards parks, gardens, planned landscape establishments of various cultural and historical significance, located in different environments (urban, rural, artificial, natural)¹. Historic garden according to the definition of prof. Anna Mitkowska is perceived as a composition formed from plant material integrally merged with architectural elements composed into it². The historical, academic and artistic value of the garden influences the perception of this area as a cultural good. Agata Zachariasz describes this type of greenery as a combination of idealised nature form with symbolic form of paradise, which in historical aspects constitutes a record of particular exceptional cultural activities in a given space over time³. Its final shape is influenced by economic and cultural conditions as well as climate, plants and the material used.

It is worth noticing how gardens developed in Poland, what typological complexes existed among centuries and how big is their current scope.

In the Middle Ages monastery gardens were a numerous group. Until today a large part of them has been preserved within their original outlines. Surrounded by high walls, with orchards, vegetable and herb gardens, viridaria, located in city centres, closed for the communities, keeping their utilitarian functions⁴.

Gardens were established next to castle-residential complexes, increasing the prestige of their owners. One of the Polish examples is the Royal Garden in Wawel, open for visitors in 2014, showing a greenery arrangement existing by the residence of Kazimierz Wielki in Cracow. Archaeological work was carried out at the end of 20th c. They laid foundations for detailed designs of the gardens on upper and lower terrace which were an attempt to recreate these small quarter gardens from mid-16th century. The time of Renaissance

¹ Acc. to Florence Charter 21/05/1981 <http://www.nid.pl/upload/iblock/9b1/9b13bc019894c7975620590ae56f9641.pdf> (access: 1.09.2015).

² A. Mitkowska, *History of the gardens of European Culture, part I. From ancient times to Renaissance*, Politechnika Krakowska, Kraków 2011, academic textbook for landscape architecture, p. 19.

³ A. Zachariasz, *Zieleń jako współczesny czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem roli parków publicznych*, Kraków 2006, p. 11.

⁴ K. Hodor, *Monastery gardens and their role in shaping the urban tissue of Cracow*, "Czasopismo Techniczne", 6-A/2012, p. 57-64.

definitely formed in Poland a type called Italian garden derived from the Middle Ages and occurring around mansions and palaces. From 17th c. excellent examples of architecture were accompanied by expansive gardens based on western patterns. Quarter gardens transformed into English style became popular in the 19th century appearing in various shapes⁵.

In Poland according to tendencies existing in other European countries manieristic calvary complexes were established⁶. These unique compositions of composed landscapes filled with cultural heritage values, based on sacrum content included in the spatial model of Jerusalem gather masses of worshippers until today.

Considering threats to historic gardens in Poland attention must be paid to legal regulations which embrace them. Currently the state and method of preservation regarding external planning records and internal guidelines are described by the act of 27 March 2003 on spatial planning and development. Act on environmental protection (from 16 April 2004) together with the sentence of Constitutional Tribunal from 1 July 2014 reg. fees connected with clearing trees. Next, act on the protection of monuments and the guardianship of monuments (from 23 July 2003) and act on environmental protection bring up issues connected with: Direct or indirect influence on the method of solving problems in historic gardens also have: Water law, Construction law, project of the act on renewable energy sources, civil code, local governments law, administrative procedures law, many other records, with often unfavourable influence on the sensitive green tissue of monumental gardens. Experience in work with historic complexes indicates that most acts do not sufficiently support the resources of historic monumental greenery.

European Landscape Convention, ratified by the Polish government over 10 years ago, including many records regarding identity, heritage until today has not been in any way introduced into the Polish law. An attempt at a summary is a Report on the condition of Polish landscapes 2014 "Living space of Polish people" connected partly with implementing the Landscape Act. Unfortunately the subject mentioned in the report does not deal with historic gardens. The problems listed regard heritage connected with urban and rural planning in Poland.

Documentation and registration of material, non-material and archaeological monuments in Poland belongs to National Board of Heritage. It is a culture institution fulfilling the role of an expert by the Ministry of Culture and National Heritage. It aims at popularising knowledge, shaping awareness in the society regarding the value and preservation of cultural heritage. Another very important activity is popularising information regarding proper activities connected with protection and conservation of monuments. National Board of Heritage also keeps records regarding resources and so the stock list from 2003 indicated 9277 gardens or parks and cemeteries recorded in the monuments register⁷. The following were included in the

⁵ A. Mitkowska, K. Łakomy, K. Hodor, *Historia ogrodów europejskiego kręgu kulturowego. Cz. II. Od manierizmu do końca XIX wieku*, Politechnika Krakowska, Kraków 2013.

⁶ Building cavalries developed intently in Italy, Slovakia, Spain, Portugal and Austria, [after:] A. Mitkowska, *Kalwarie Polskie...*, compare A. Mitkowska, *Kalwaria Kaszubska i park Przebendowskich w Wejherowie*, Kraków 2000.

⁷ http://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-ruchomych/ (access: 20.11.2015).

group as historic greenery: mansion, palace and city parks, also villa gardens and greenery around complexes of buildings (e.g. hospitals), city squares and avenue trees.

It is common to use taxonomy based on dividing monuments into material and non-material. Material monuments (fixed) are: palace and mansion complexes, parks, gardens, avenues and others, whereas non-material are: historical events, names, tradition, content layer, symbolism, *genius loci*⁸. Of course the value of a given object is comprised of particular elements which are perceived depending on the accompanying architecture, engineering structures and natural resources. A composition testifying to the greatness of a garden is one which is a particular idea on resolving an arrangement. It is comprised of a properly formed land, vegetation, water, elements of small architecture and extracted attractive views influencing its reception and evaluation. Such objects may have various values beginning with historical ones, through academic, artistic, natural, utilitarian as well as social, landscape, biocenotic and ecological. Passing time has a lot of significance regarding preservation and care for plants which are the main ingredient of gardens. Here the dynamics of transformations are important due to natural material, changing with time, varied according to size, shape, colour, smell. It is directly connected with the conditions of the natural environment.

Regarding the current state of historic gardens it is worth considering their economical value connected with cultural heritage. Witwicki brings attention to a helpful description of values in a few aspects: historical (authenticity of substance, function and form), artistic (wealth of forms, stylistic and aesthetic value), academic (value of the object as a witness of historical events), non-material (tradition of sacrum, historical, symbol), value on the scale (of the region, country, world). Other things to consider are the utilitarian value connected with the social interest and with the new function inscribed into the historical object as well as the technical one connected with possibilities of carrying out work and with the level of conservatory interference⁹.

2. Variety of threats

Professor Majdecki, an expert and explorer of the subject connected with Polish gardens, defined threats according to the quality, value of the garden, type, character and form. It was also important to stress the scale, time of origin, state of preservation and the location of the garden. Insufficiently investigated knowledge about a garden as well as complicated ownership conditions might be additional obstacles on the way to achieving satisfying condition of a garden. General causes of garden damage were determined, such as destructive influence of time in an unmaintained garden, natural disasters, wars. Also changes of artistic directions and development of conservation theories had influence on

⁸ Values of the listed monuments are connected with the concept of cultural heritage, [after:] Monika Murzyn-Kurpisz, *Barbarzyńca w ogrodzie? Dziedzictwo kulturowe widziane z perspektywy ekonomii*, „Zarządzanie Publiczne”, No. 3(13)/2010, p. 19.

⁹ M.T. Wytwicki, *Kryteria oceny wartości zabytkowej obiektów architektury jako podstawa wpisu do rejestru zabytków*, „Ochrona Zabytków”, No. 1, 2007, p. 77-98.

the damage¹⁰. Apart from a general list of threats there was a proposition of dividing causes into internal and external, determining in detail the problems occurring in gardens. Among the external causes there are: negative effects of economic activity, introducing communal infrastructure into monumental structures, wrong decisions included in local plans, frequent air pollution and related water contamination. The group of internal causes includes lack of conservatory care, lack of users, unskilled maintenance work, excessive and aggressive intensity of use. Other things to mention include realisation flaws, improper use of areas surrounding trees, potentially disastrous changes in water conditions, contamination of local water and soil, changes in soil conditions as well as biotic threats and erosion damage.

Currently registered, in large numbers, are threats connected with lack of professional knowledge regarding maintenance of historic gardens, among others: incompetently carried out historical studies and research, no understanding of the value of gardens both by the society and the users as well as officials. As a result these activities lead to wrong design decisions and following implementation and execution mistakes. Of course the bad condition of monumental gardens is influenced by lack of funds for their revaluation and therefore they are destroyed.

On the other hand the danger lies also in over-investing and economic pressure leading to blurring the role and *genius loci* of gardens. Strong negative influence comes also from spatial pressure leading to seizing bigger and bigger territories at the cost of visual connections as well as the historic garden itself.

Legal aspects with unclear statements do not have a beneficial influence on the fragile green structure, unregulated ownership issues, procedures connected with registration additionally contribute to deteriorating the situation.

Poland is one of many countries where, after the communist eastern block disintegrated, underwent social, economic and cultural transformations. It is important to stress the many problems created by transpositions regarding, among others, maintenance of monuments including historic gardens¹¹. From 1989 the transformations regarded establishing new solutions in the functioning of the conservation offices system. During this time there were many ownership changes influencing the monumental gardens. National Centre for Research and Documentation of Monuments (KOBiDZ) which had operated for years was dismantled and in its place the National Board of Heritage was established¹².

The report of National Board of Heritage from 2003 indicated that the biggest threat concerns the monuments which had lost their original function. They are residential complexes, among which there is a need for fundamental renovation of: 38% courts, 37% palaces and as much as 41% parks¹³. It was determined that 13% of parks are in good

¹⁰ Acc. to L. Majdecki, *Ochrona i konserwacja zabytkowych założeń ogrodowych*, PWN, Warszawa 1993, p. 144-150.

¹¹ *Evaluating in protection and conservation of monuments*, collective work edited by B. Szmygin, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej – PKN ICOMOS, Lublin 2012.

¹² The author writes about the role of NBH in Poland in this article.

¹³ The report analysing the condition of immovable monuments. The report was prepared in 2004 based on data collected by voivodeship conservators of monuments in 2003. http://www.nid.pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/ (access: 1.06.2015).

condition, 30% require small repairs, which in the context of historic greenery complexes meant proper maintenance work, 16% required preservative renovation understood as basic maintenance work connected with clearing the area, removing destroyed treestand and dry as well as unclogging the existing water systems. The report indicated that as much as 41% of parks require general renovation, which often means full reevaluation. NHB report from 31 Dec 2012 gives the number of 7089 green areas and 4389 cemeteries included in the register of monuments, whereas the report from 2003 indicates 6139 parks and 3138 cemeteries which shows an increase in greenery resources under protection¹⁴.

The resource of valuable greenery is at risk of both social and ecological threats as well as those connected with legal and economic conditions. Basic social problems are: lack of knowledge regarding the monument. Ecological threats are connected with contamination of the environment influencing the condition of the historic greenery.

Another group of problems are local conditions connected with ownership issues and unfavourable functional changes. Ownership changes after WWII in Poland regarded many residences and gardens, they consisted partly of parcelling out the land, introducing new buildings together with temporary constructions (next to mansions there were often buildings of State Agricultural Farms – PGRs, or factories).

A threat to a monumental substance is also existence of many owners or lack of a keeper which makes it impossible to undertake any renovation activities. Another group of threats is over-investment at introducing a new function, sometimes ill-fitted for the place. Lawless modernisations and reconstructions with simultaneous lack of professional greenery maintenance lead to destroying the object. Often the pressure of investors put on conservatory office becomes a catalyst of misunderstandings and conflicts. Legislator did not introduce definitive restrictions in case of negligence. An entry in the records is protected only by records in the spatial land development plan and an entry in the register depends only on the owner's will. Numerous procedures effectively discourage from entering records. Economic conditions connected with historical greenery complexes are influenced by negligence connected with lack of owner's care, improperly carried out work, a frequent practice is an aggressive change of function and therefore over-investment with dangerous results. Often an entry in the register is connected with multiple restrictions, lack of means to support renovating activities, devastation, stealing architectural details, illegal felling which brings irreparable damage to the structures of historic gardens in Poland.

Cooperation with conservatory offices is often difficult, based on orders and demands, Legislator does not offer many positive options and tools for cooperation with the owner, based on rewarding, partial participation in renovation costs or maintenance. Such lack of support often leads to intentional passivity on the part of the owner which may lead to permanent destruction. In the following step the historical object loses its value and is removed from the register.

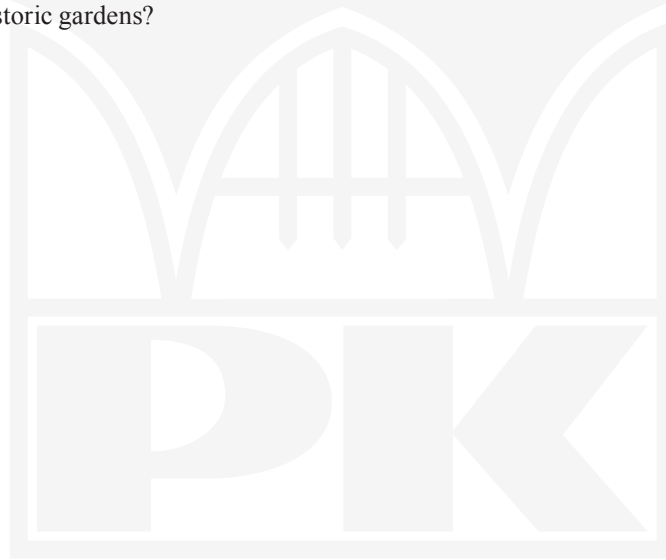
---

¹⁴ http://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/ (access: 1.06.2015).

3. Summary

Throughout recent years many valuable objects were irreparably destroyed. There are questions to be asked. Who is responsible for threats connected with historic gardens? What is the influence of economic, legal, social and ecological conditions on their preservation and maintenance? What are the possible solutions regarding legal regulations concerning the “holy right of ownership” of the owner of a historical garden? What ways of preserving visual protection of historic greenery complexes can be introduced into planning conditions? How to ensure a proper process of conservatory action in the case of degraded establishments? Is it possible to carry out a proper process of garden protection, evaluating it, determining threats and ways to prevent it? To what extent does cooperation based on the activities of conservatory office influence the condition of historical objects? Does our society need historical gardens?

The last question to ask is: can our society afford to reevaluate, maintain or lose the heritage of historic gardens?

1. Ogród zabytkowy¹

Artykuł ma na celu przedstawienie dynamiki przemian, zróżnicowanych zagrożeń i przyczyn zniszczeń zachodzących na terenach Polski, dotyczących ogrodów zabytkowych. Na wyjątkową uwagę zasługują skutki zmian ustrojowych zachodzących od 1989 r. oraz obecna współpraca z urzędami konserwatorskimi.

Rozpoczynając rozważania dotyczące zagrożeń dotyczących historycznych ogrodów na terenach Polski, warto się pochylić nad definicją ogrodu zabytkowego. W literaturze przedmiotu odnaleźć można wiele prób opisanie tego typu wartościowej zieleni. Podstawowym zapisem precyzującym, czym jest ogród zabytkowy, są treści zawarte w Karcie Florenckiej. Określają go jako kompozycję architektoniczno-roślinną posiadającą wartość ogólnospołeczną. Uznanie tego typu ogrodu za zabytek stanowi o jego uwarunkowaniu prawnym. Powinien być on złożony z materiału żywego, w którego skład wchodzi zarówno rozplanowanie terenu, ukształtowanie, roślinność, różnego rodzaju elementy konstrukcyjne, jak również dekoracyjne, wraz z wprowadzaną lub istniejącą wodą. Ta szeroka definicja dotyczy parków, ogrodów, założeń rozplanowanych, krajobrazowych, o różnym znaczeniu kulturowym oraz historycznym, pojawiającym się w różnych środowiskach (miejskich, wiejskich, sztucznych, naturalnych)². Ogród zabytkowy, zgodnie z definicją prof. Anny Mitkowskiej, postrzegany jest jako dzieło uformowane z tworzywa roślinnego, integralnie zespolone z wkomponowanymi elementami architektonicznymi³. Wartość historyczna, naukowa i artystyczna ogrodu wpływa na odbiór tego typu terenu jako dobra kultury. Agata Zachariasz określa ten rodzaj zieleni jako połączenie wyidealizowanej formy natury wraz z symboliczną postacią raju, stanowiące w aspekcie historycznym zapis szczególnych wyjątkowych działań kultury powstałych na przestrzeni czasu w danym miejscu⁴. Na jego ostateczny kształt wpływają warunki ekonomiczne, kulturowe, jak również klimat, roślinność i zastosowany materiał.

Warto odnotować, jak kształtował się rozwój ogrodów na terenach Polski, jakie typologiczne zespoły występowały w kolejnych wiekach i jak obszerny jest ich obecny zasób.

W epoce średniowiecza liczną grupę stanowiły ogrody klasztorne. Do dziś ich duża liczba została zachowana w pierwotnych obrysach. Otoczone wysokimi murami, z sadami, ogrodami warzywnym, ziołowymi, wirydarzami, zlokalizowane w centrach miast, wciąż zamknięte dla szerszej społeczności, trwają przy swych użytkowych funkcjach⁵.

¹ W opisywanej grupie ogrodów historycznych znajdują się liczne parki powstałe z przekształcenia lub adaptacji ogrodów historycznych. Artykuł koncentruje się na stanie i możliwościach ochrony ogrodów w przeszłości i obecnie. Tak więc przedstawione tu problemy dotyczą również licznie wstępującej grupy parków historycznych

² Według Karty Florenckiej, <http://www.nid.pl/upload/iblock/9b1/9b13bc019894c7975620590ae56f9641.pdf> (dostęp: 1.09.2015).

³ A. Mitkowska, *Historia ogrodów europejskiego kręgu kulturowego, Cz. I. Od starożytności do renesansu*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2011, s. 19. Por. Marek Siewniak, A. Mitkowska, *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Rytm, Warszawa 1998, s. 95.

⁴ A. Zachariasz, *Zieleń jako współczesny czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem roli parków publicznych*, Kraków 2006, s. 11.

⁵ K. Hodor, *Ogrody klasztorne i ich rola w kształtowaniu tkanki urbanistycznej miasta Krakowa*, „Czasopismo Techniczne”, 6-A/2012, Kraków 2012, s. 57-64.

Przy zespołach zamkowo-rezydencjonalnych powstawały ogrody, podnosząc prestiż właścicieli. Jednym z polskich przykładów jest oddany w 2014 r. dla zwiedzających ogród królewski na Wawelu, ukazujący sposób kompozycji układu zieleni występującej przy siedzibie Kazimierza Wielkiego w Krakowie. Prace archeologiczne, prowadzone pod koniec XX w., dały podstawę do bardzo szczegółowych projektów ogrodu tarasu górnego i dolnego, mających na celu próbę odtworzenia tych niewielkich ogrodów kwaterowych z połowy XVI w. Okres odrodzenia w sposób zdecydowany wykształcił w Polsce typ zwany ogrodem włoskim, wywodzący się ze średniowiecza, a występujący przy rezydencjach dworskich i pałacowych. Od XVII w. znakomitym przykładem architektury towarzyszyły rozbudowane ogrody oparte o zachodnie wzory. Ogrody kwaterowe przekształcone w stylu angielskim stawały się popularne w XIX w., pojawiając się w różnych odmianach⁶.

Na terenach Polski, zgodnie z tendencjami występującymi w innych państwach europejskich, zakładano manierystyczne kompleksy kalwaryjne⁷. Te unikatowe kompozycje krajobrazów komponowanych, przepełnione walorami dziedzictwa kulturowego, oparte o treści sacrum, ideowo zawarte w modelu przestrzennym Jerozolimy, do dziś skupiają rzesze wiernych.

Rozważając zagrożenia dotyczące ogrodów historycznych w Polsce, należy się przyrzec uwarunkowaniom prawnym. Obecnie o stanie i sposobie zachowania w odniesieniu do zapisów planistycznych zewnętrznych oraz do wytycznych wewnętrznych mówi ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (z 27 marca 2003 r.). Ustawa o ochronie przyrody (z 16 kwietnia 2004 r.) wraz z wyrokiem Trybunału Konstytucyjnego z 1 lipca 2014 r. dotyczącym opłat związanych z wycinką drzew. Kolejno ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (z 23 lipca 2003 r.) oraz ustawa o ochronie środowiska poruszają zagadnienia związane z ochroną zieleni. Pośrednio lub bezpośrednio wpływ na sposób rozwiązywania problemów w ogrodach historycznych ma również: Prawo wodne, Prawo budowlane, Projekt ustawy o odnawialnych źródłach energii, Kodeks cywilny, prawo o samorządach terytorialnych i o postępowaniu administracyjnym oraz wiele innych zapisów, które często mogą niekorzystnie wpłynąć na wrażliwą tkankę zieloną ogrodów zabytkowych. Doświadczenie w pracy nad zespołami zabytkowymi wskazuje, iż wielość ustaw nie wspiera dostatecznie zasobów historycznej zieleni zabytkowej.

Europejska Karta Krajobrazowa, ratyfikowana przeszło 10 lat temu przez rząd polski, zawierająca wiele odniesień dotyczących tożsamości i dziedzictwa, nie znalazła do tej pory przełożenia w umocowaniu prawnym. Próbą podsumowania jest Raport o stanie krajobrazów Polski 2014 „Przestrzeń życia Polaków”, związany częściowo z wdrażaniem Ustawy Krajobrazowej. Niestety, tematyka poruszana w raporcie nie zajmuje się historycznymi ogrodami. Wymienione problemy dotyczą dziedzictwa związanego w urbanistyką i ruralistyką w kraju.

W Polsce dokumentacją i rejestracją zabytków, zarówno materialnych, niematerialnych, jak i archeologicznych, zajmuje się Narodowy Instytut Dziedzictwa. To instytucja kultury

⁶ A. Mitkowska, K. Łakomy, Katarzyna Hodor, *Historia ogrodów europejskiego kręgu kulturowego. Cz. II. Od manieryzmu do końca XIX wieku*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2013, s. 7-131.

⁷ Budowa kalwarii intensywnie rozwijała się na terenach Włoch, Słowacji, Hiszpanii, Portugalii i Austrii, [za:] Anna Mitkowska, *Kalwarie Polskie*, Ossolineum, Wrocław 2003, *passim*. Por. Anna Mitkowska, *Kalwaria Kaszubska i park Przebendowskich w Wejherowie*, Kraków 2000.

pełniącą funkcję ekspercką przy Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Jej celem jest upowszechnianie wiedzy, kształtowanie świadomości w społeczeństwie dotyczącej wartości i zachowania dziedzictwa kulturowego. Bardzo ważną aktywnością jest również popularyzacja informacji dotyczącej prawidłowych działań związanych z ochroną i konserwacją zabytków. NID prowadzi również spisy dotyczące zasobów. I tak inwentarz z 2003 r. wskazywał 9277 ogrodów lub parków i cmentarzy wpisanych do rejestru zabytków⁸. Do tej grupy zaliczone zostały jako zabytkowa zielen: parki dworskie, pałacowe i miejskie, również ogrody willowe i zielen towarzysząca zespołom budowlanym (np. szpitalom), skwery miejskie oraz zadrzewienia alejowe.

Powszechnie stosowana jest systematyka oparta na podziale zabytków na materialne i niematerialne. Zabytki materialne (nieruchome) to: zespoły pałacowe, dworskie, parki, ogrody, aleje i inne, niematerialne natomiast to: wydarzenia historyczne, nazwy, tradycja, warstwa treściowa, symbolika, *genius loci*⁹. Oczywiście na wartość danego obiektu składają się poszczególne elementy, których odbiór zależy od towarzyszącej mu architektury, struktur inżynierskich i zasobów przyrodniczych. Świadcząca o znakomitości ogrodu jest kompozycja, będąca konkretnym pomysłem na rozwiązanie układu. Składają się na nią odpowiednio uformowany teren, szata roślinna, woda, elementy małej architektury oraz wydobyte atrakcyjne widoki, wpływające na jego na odbiór i ocenę. Tego typu obiekty mogą posiadać różnego rodzaju wartości, poczynając od historycznych, przez naukowe, artystyczne, przyrodnicze, użytkowe, jak również społeczne, krajobrazowe i biocenotyczne oraz ekologiczne. Uplywający czas ma duże znaczenie przy zachowaniu i pielęgnacji tworzywa roślinnego, które jest głównym składnikiem ogrodów. Tu dynamika przemian jest znacząca ze względu na materiał roślinny, zmienny w czasie, zróżnicowany pod względem: wielkości, kształtu, koloru, zapachu. Powiązany jest on bezpośrednio z warunkami środowiska przyrodniczego.

Rozważając stan obecny ogrodów historycznych, warto pochylić się nad ich wartością ekonomiczną związaną z dziedzictwem kulturowym. Witwicki zwraca uwagę na pomocne określenie wartości w kilku aspektach: historycznych (autentyczności substancji, funkcji i formy), artystycznych (bogactwo form, wartość stylowa, estetyczna), naukowych (wartość obiektu jako świadka dziejów), niematerialnych (tradycja sacrum, historyczna, symbol), wartość w skali (regionu, kraju, świata). Prócz tego rozważyć należy wartość użytkową powiązaną z interesem społecznym oraz z nową funkcją wpisaną w historyczny obiekt i techniczną, związaną z możliwościami prowadzenia prac i ze stopniem ingerencji konserwatorskiej¹⁰.

⁸ http://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-ruchomych/ (dostęp: 20.12.2015).

⁹ Wartości wymienionych zabytków wiążą się z pojęciem dziedzictwa kulturowego, [za:] M. Murzyn-Kurpisz, *Barbarzyńca w ogrodzie? Dziedzictwo kulturowe widziane z perspektywy ekonomii*, „Zarządzanie Publiczne”, Nr 3(13)/2010, s. 19.

¹⁰ M.T. Wytwicki, *Kryteria oceny wartości zabytkowej obiektów architektury jako podstawa wpisu do rejestru zabytków*, „Ochrona Zabytków”, No. 1, 2007, s. 77-98.

2. Zróźnicowanie zagrożeń

Profesor Majdecki, znawca i badacz tematyki związanej z polskimi ogrodami, określił zagrożenia ze względu na jakość, wartość ogrodu, rodzaj, charakter i formę. Istotną podkreślenia była również skala, czas powstania, stan zachowania oraz lokalizacja ogrodu. Nie dość zgłębniony stan wiedzy na temat ogrodu oraz skomplikowane uwarunkowania własnościowe mogą być dodatkowymi przeszkodami w osiągnięciu zadowalającej kondycji ogrodu. Określone zostały ogólne przyczyny zniszczeń ogrodów, takie jak działanie czasu, oddziałujące destrukcyjnie na niepielęgowany ogród, klęski losowe czy wojny. Wpływ na zniszczenia miały również zmiany kierunków artystycznych oraz rozwój teorii konserwatorskich¹¹. Oprócz ogólnego zestawienia zagrożeń zaproponowany został podział na przyczyny zewnętrzne i wewnętrzne, określające szczegółowo problemy pojawiające się w ogrodach. Wśród przyczyn zewnętrznych wymienia się negatywny skutek prowadzenia działalności gospodarczej, wprowadzania w struktury zabytkowe infrastruktury komunalnej, błędne decyzje zawarte w uwarunkowaniach planów miejscowych, często występujące skażenia atmosferyczne i związane z tym zanieczyszczenia wód. Do grupy przyczyn wewnętrznych można zaliczyć brak opieki konserwatorskiej, pozbawienie użytkownika, nieumiejętnie prowadzone prace gospodarcze, nadmierna agresywna intensywność użytkowania. Kolejno wymienić można wady realizacyjne, niewłaściwe wykorzystanie terenów w otoczeniu drzew, fatalne w skutkach mogą być zmiany warunków wodnych, zanieczyszczenia lokalnych wód i gleb, zmiany warunków gruntowych oraz zagrożenia biotyczne czy szkody erozyjne.

Obecnie licznie rejestrowane są zagrożenia związane z brakiem profesjonalnej wiedzy dotyczącej pielęgnacji historycznych ogrodów, między innymi niekompetentnie prowadzonymi studiami historycznymi i badaniami, brakiem zrozumienia wartości ogrodu zarówno przez społeczeństwo, jak i użytkowników oraz urzędników. Działania te w konsekwencji prowadzą do błędnych decyzji projektowych i, kolejno, do błędów wykonawczych i realizacyjnych. Oczywiście na złą kondycję zabytkowych ogrodów wpływ ma brak funduszy na ich rewaloryzację i co za tym idzie ich destrukcja.

Z drugiej strony niebezpieczeństwo tkwi również w przeinwestowaniu i presji ekonomicznej, prowadzącej do zatarcia roli i *genius loci* ogrodu. Silne oddziaływanie negatywne ma również presja przestrzenna, prowadząca do zagarniania coraz to większych terytoriów kosztem powiązań widokowych, jak też samego historycznego ogrodu.

Aspekty prawne posiadające niejasne zapisy nie wpływają korzystnie na wrażliwą zieloną strukturę, a nieuregulowane sprawy własnościowe czy procedury wpisu do rejestru dodatkowo przyczyniają się do pogorszenia sytuacji.

Państwo polskie jest jednym z wielu, na które oddziaływały przemiany społeczno-gospodarcze i kulturowe po upadku komunistycznego bloku wschodniego. Ważne podkreślenia są liczne problemy powstające przez zachodzące transpozycje, dotyczące między innymi opieki nad zabytkami, w tym ogrodami zabytkowymi¹². Od 1989 r. przeobrażenia

¹¹ [Wg] L. Majdecki, *Ochrona i konserwacja zabytkowych założeń ogrodowych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1993, s. 144-150.

¹² *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, praca zbiorowa pod red. B. Szymygina, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej – PKN ICOMOS, Lublin 2012, *passim*.

dotyczyły powstania nowych rozwiązań w systemie funkcjonowania urzędów konserwatorskich. W tym okresie następowały zmiany własnościowe, mające wpływ na zabytkowe ogrody. Działający przez lata Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków został zlikwidowany, a na jego miejsce powołano Narodowy Instytut Dziedzictwa.

Raport Narodowego Instytutu Dziedzictwa z 2003 r. wskazywał, iż najbardziej zagrożone są zabytki, które utraciły swoją pierwotną funkcję. Są to założenia rezydencjonalne, wśród których kapitalnego remontu wymagało: 38% dworów, 37% pałaców i aż 41% parków¹³. 13% parków określono, iż są w stanie dobrym, 30% wymagało drobnych napraw, które w odniesieniu do zabytkowych założeń zieleni dotyczyło właściwych prac pielęgnacyjnych, 16% wymagało remontu zabezpieczającego, rozumianego jako podstawowe prace porządkowe związane z oczyszczeniem terenu, usunięciami zniszczonego drzewostanu i posuszu oraz udrożnienia występujących systemów wodnych. W raporcie zaznaczono, iż aż 41% parków wymaga kapitalnego remontu, czyli często pełnej rewitalizacji. Raport NID z 2003 r. podaje 6139 parków i 3138 cmentarzy, a w zestawieniu z 31.12.2012 r. odnaleźć można liczbę 7089 obszarów zieleni wpisanych do rejestru zabytków oraz 4389 cmentarzy objętych wpisem, co wskazuje na zwiększenie zasobów zieleni obejmowanych ochroną¹⁴.

Wartościowa zielenń narażona jest na zagrożenia zarówno społeczne, ekologiczne, jak i związane z uwarunkowaniami prawnymi oraz ekonomicznymi. Podstawowym problemem społecznym jest brak wiedzy na temat zabytkowego obiektu, a zagrożenia ekologiczne związane ze skażeniem środowiska wpływają niekorzystnie na stan zabytkowej zieleni.

Osobną grupą problemów są warunki prawne związane z zawiłościami własnościowymi, jak też niekorzystnymi zmianami funkcjonalnymi. Zmiany własnościowe po II wojnie światowej na terenach Polski dotyczyły wielu rezydencji i ogrodów. Polegały między innymi na parcelacji gruntów i wprowadzaniu zabudowy gospodarczej wraz z nowymi zabudowaniami tymczasowymi (często przy dworach powstawały zabudowania Państwowych Gospodarstw Rolnych lub fabryk).

Zagrożeniem dla substancji zabytkowej jest również posiadanie wielu właścicieli lub brak gospodarza, co uniemożliwia podjęcie jakichkolwiek działań naprawczych. Inną grupą zagrożeń jest nadmierne inwestowanie w wprowadzaniem nowej funkcji, czasem niedostosowanej do miejsca. Samowolne modernizacje i przebudowy, przy jednoczesnym braku profesjonalnej opieki nad zielenią, prowadzą do destrukcji obiektu. Często presja inwestorów na urząd konserwatorski staje się katalizatorem nieporozumień i konfliktów. Ustawodawca nie wprowadził zdecydowanych restrykcji w przypadku zaniedbań. Wpis w ewidencji chroniony jest jedynie zapisami w planie zagospodarowania przestrzennego, a wpis do rejestru uzależniony jest od woli właściciela. Liczne procedury skutecznie zniechęcają do wpisów. Na warunki ekonomiczne związane z historycznymi zespołami zieleni wpływ mają zanie-

¹³ Raport analizujący stan zabytków nieruchomych. Raport został opracowany w 2004 r. na podstawie danych zgromadzonych przez wojewódzkich konserwatorów zabytków w 2003 r. http://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/ (dostęp: 1.06.2015).

¹⁴ http://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/ (dostęp: 1.06.2015).

dbania powiązane z brakiem opieki ze strony właściciela, niewłaściwie prowadzone prace, często spotykana praktyka agresywnej zmiany funkcji, a co za tym idzie niebezpieczne w swych skutkach przeinwestowanie. Często wpis do rejestru wiąże się z licznymi restrykcjami, brakiem środków na wsparcie w prowadzeniu działań naprawczych, dewastacjami, rozkradaniem detali architektonicznych, nielegalnymi wyrębami, które przynoszą niepożądane skutki dla struktur historycznych ogrodów w Polsce.

Trudna często jest współpraca z urzędami konserwatorskimi, oparta na nakazach i żądaniach. Ustawodawca nie proponuje wielu możliwości pozytywnych narzędzi współdziałania z właścicielem, opartym na nagradzaniu, częściowej partycypacji w kosztach renowacji czy utrzymania. Taki brak wsparcia często prowadzi do celowych pasywnych działań właścicieli, które mogą spowodować trwałą dewastację. Kolejnym elementem jest zanik wartości zabytkowego obiektu i wykreślenie go z rejestru.

3. Podsumowanie

Przez ostatnie lata wiele obiektów wartościowych uległo bezpowrotnemu zniszczeniu. Pozostaje zadać pytanie, kto jest odpowiedzialny za zagrożenia związane z ogrodami historycznymi? Jaki wpływ na ich zachowanie i pielęgnację mają uwarunkowania ekonomiczne, prawne, społeczne oraz ekologiczne? Czy istnieją możliwości rozwiązań dotyczących uwarunkowań prawnych, odnoszących się do „świętego prawa własności” właściciela zabytkowego ogrodu? Jakie mogą być wprowadzone w uwarunkowaniach planistycznych sposoby ochrony widokowej zespołów zabytkowej zieleni? Jak zapewnić prawidłowy proces postępowania konserwatorskiego w przypadku zdegradowanych założeń? Czy istnieje możliwość przeprowadzania prawidłowego procesu ochrony ogrodów i sposobu ich wartościowania, określania zagrożeń oraz metod ich zapobiegania? W jakim stopniu współpraca oparta na działaniu urzędu konserwatorskiego wpływa na stan obiektów zabytkowych? Czy społeczeństwo potrzebuje ogrodów zabytkowych?

Podsumowując, pozostaje zadać pytanie, czy nasze społeczeństwo stać na ich rewaloryzację, utrzymanie czy utracenie dziedzictwa w postaci ogrodów zabytkowych?

Te i wiele innych pytań nasuwa się, gdy obserwujemy stan zachowania ginącego na naszych oczach dziedzictwa.

REFERENCES/LITERATURA

- [1] Hodor K., *Ogrody klasztorne i ich rola w kształtowaniu tkanki urbanistycznej miasta Krakowa*, „Czasopismo Techniczne” 6-A/2012, p. 57-64.
- [2] Hodor K., *Podmiejskie rezydencje dworsko-ogrodowe w kształtowaniu krajobrazu mikroregionu Rowu Krzeszowickiego*, Monografia 397, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2011, p. 49.
- [3] Hodor K., *Zieleń i ogrody w krajobrazach miast (do XVIII w.)*, cz. 1, „Czasopismo Techniczne” 6-A/2012, p. 7-16.

- [4] Majdecki L., *Ochrona i konserwacja zabytkowych założeń ogrodowych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1993.
- [5] Mitkowska A., *Kalwarie Polskie*, Ossolineum, Wrocław 2003.
- [6] Mitkowska A., *Kalwaria Kaszubska i park Przebendowskich w Wejherowie*, Kraków 2000.
- [7] Mitkowska A., *Rozważania o wartościowaniu ogrodów zabytkowych dla ich ochrony i konserwacji*, [in:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, (ed.) B. Szmygin, Warszawa–Lublin 2012, p. 221.
- [8] Mitkowska A., Łakomy K., Hodor K., *Historia ogrodów europejskiego kręgu kulturowego, część II. Od manieryzmu do końca XIX wieku*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2012.
- [9] Murzyn-Kurpisz M.A., *Barbarzyńca w ogrodzie? Dziedzictwo kulturowe widziane z perspektywy ekonomii*, Zarządzanie Publiczne, No. 3(13)/2010.
- [10] Siewniak M., Mitkowska A., *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Warszawa 1998.
- [11] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, praca zbiorowa pod red. Bogusława Szmygina, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej – PKN ICOMOS, Lublin 2012.
- [12] Wytwicki M.T., *Kryteria oceny wartości zabytkowej obiektów architektury jako podstawa wpisu do rejestru zabytków*, *Ochrona Zabytków*, No. 1, 2007, p. 77-98.
- [13] Zachariasz A., *Zieleń jako współczesny czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem roli parków publicznych*, Kraków 2006.
- [14] Karta Florencka, <http://www.nid.pl/upload/iblock/9b1/9b13bc019894c7975620590ae56f9641.pdf> (access: 1.09.2015).
- [15] http://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-ruchomych/ (access: 20.12.2015).

III. 1. Franciscans garden in Krakow (photo by K. Hodor, 2015)

II. 1. Ogrody franciszkanów w Krakowie (fot. K. Hodor, 2015)

III. 2. Royal Gardens in Łazienki Królewskie, Bad Muskau, Wawel, Wilanów (photo by K. Hodor)

II. 2. Ogrody Królewskie: Łazienki Królewskie, Mużaków, Wawel, Wilanów (fot. K. Hodor)

III. 3. Calvary on St. Anna hill (photo by K. Hodor)

II. 3. Kalwaria na Górze św. Anny (fot. K. Hodor)

III. 4. A residence in Dobra, Opolskie voivodeship (photo by K. Hodor)

II. 4. Rezydencja w Dobrej, woj. opolskie (fot. K. Hodor)